



ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ  
Филология факультеті  
Қазақ тіл білімі кафедрасы



Қазақ тіл білімі мен әдебиетінің теориялық негізін қалаған ғалым, қазақ жазуының реформаторы, ақын, аудармашы, педагог, мемлекет және қоғам қайраткері Ахмет Байтұрсынұлының туғанына 150 жыл толуына арналған  
**«АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ – ҰЛТТЫҢ РУХАНИ КӨСЕМІ»** атты  
халықаралық ғылыми-теориялық конференция  
**МАТЕРИАЛДАРЫ**

*Алматы, 2022 жылдың 14 сәуірі*

### **МАТЕРИАЛЫ**

Международной научно-теоретической конференции  
«Ахмет Байтұрсынұлы – духовный лидер нации»  
посвященной 150-летию выдающегося ученого, основателя казахского  
языкознания, переводчика, педагога, государственного и общественного  
деятеля Ахмета Байтұрсынұлы

Алматы, 14 апреля 2022 года

### **MATERIALS**

International scientific and theoretical conference «Akhmet Baitursynuly – the spiritual leader of the people» dedicated to the 150th anniversary of the outstanding scientist, one of the founders of Kazakh linguistics, translator, teacher, journalist, public figure Akhmet Baitursynuly

Almaty, 14 april, 2022

Алматы  
«Қазақ университеті»  
2022

## ПЛЕНАРЛЫҚ БАЯНДАМАЛАР

**Салқынбай А.Б.**

филология ғылымдарының докторы, профессор,  
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,  
Алматы, Қазақстан

### ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНЫҢ ҚҰЛАГЕР ҒАЛЫМЫ ЖӘНЕ ӘЛЕМДІК ТІЛ ҒЫЛЫМЫ

Қазақтың ұлы даласы тылсым сырды ішке бүгіп, ұдайы үнсіз қарсы алады мені. Мұңы да, қайғысы да, қасіреті де, қуанышы да, сыры да, сыны да – даланың ішкі өзегінде, өзінде тұнады: Қазақ арасынан шыққан ТҰЛҒА оны кейде күй етіп күмбірлете, сарната сыртқа шығарады, кейде ақын сыры болып мөлтілдейді, кейде патша сөзбен ішкі жан дүниесін сездіреді.

Жазылмаған тарихы біреуді қызықтырады, біреуді қуантады; ал өзі қуаң тартып, бозара түседі боз далам.

Ұлы даланың ұлық қасиеті де осы тылсымды үнін ішіне бүгіп, керіле түсіп үнсіз жататынында болар, бәлкім. Ұлы дала кейде күңіренеді, көк бөрідей ұзақ ұлиды, кейде бусанып жадырайды, мұндайда гүл біткеннің төресі төріне өрнек салады, сосын қайта бір самарқау қалыпқа түседі...

Ұлы дала сырын айтар тұлғалар некен-саяқ. Бірақ қадау-қадау. Даламен сырласып, оның жан жарасын сезініп, рухани тірлігінің болашағын жаңартуға жанын аямай қызмет еткен, Ұлы Дала иесі – Қазақ ұлтының кемелдікке жетуінің басты қайнары білім мен ғылым жолы екенін тап басып, талауға кеткен малы мен жанының қайтарымы тек білімді болу арқылы ғана оралатынын сезінген Даланың біртуар ұлы Ақымет Байтұрсынұлы еді. Даланың қасиет қонған Торғайында Қаракұмда желе жортып, Аққұмындағы аруды ғашық етіп, Тосынның құмы мен Құм кешуді кешіп жүріп Ақымет қазақ сөзінің мәйегін жинады, тарихи жырларын терді, сөзінің заңдылығын ашты, «сөз жұмағын» (А.Б.) асыл деп танып, сол асылдың сыры мен сымбатының келісті қалыбы мен қағидасын түзді. Жай түзбеді, саз түзді, дәл түсті, нақ айтты, тап басты. Мұның мәнісі – сөз мәйегінің бабы мен мәнін терең білгендігі, әлемдік тіл біліміндегі теориялық қағидаларды терең меңгергені, оқығаны; сол оқығаны мен тоқығанының ізімен кетіп қалмай, қазақ сөзінің ішкі болмысын өз жүйесімен, өз таным-түсінігімен, ұлттық дүниетанымға сай қағидалармен тілдік заңдылықтарға сәйкес заң-ереже жасағанында.

Бүгінде туғанына 150 жыл толып отырған Ақымет Байтұрсынұлын әлем біліп, танып, бағалап, қадір тұтып отыр. Оның қаламынан туған әр шығарма өзінің асқан ғылыми құндылығымен әлемді мойындатуда. Қазір ғана емес, кезінде де мойындаған. Ақымет шығармалары 1988 жылдың соңына дейін кеңестік құрсаудың шеңгеліне тығылған-ды. Алайда алтын кездік қап түбінде жатар ма? Қайта жарқырады, ашылды, оқылды, танылды, бағаланды. Репрессияланған жылдардың өзінде Ақымет Байтұрсынұлын Қытайда, Моңғолияда, Түркияда ХХ ғасырдың көрнекті тілші ғалымы ретінде мойындады. Бұл туралы Ақымет туралы бірнеше монографиялық зерттеу жазған ғалым Махамбет Жүсіпов «Фономография А. Байтұрсынова и фонология сингармонизма» атты монографиялық зерттеуінде атап көрсете келе, былай деп қорытады: «А. Байтұрсынов репрессированный на родине, был признан выдающимся лингвистом XX века в Китае, Монголии, Турции, в трудах отдельных ученых Германии, США, в работах Н.Ф. Яковлева, А.А. Реформатского, А.Н. Кононова и А.М. Барулина» [1, с.7].

А. Байтұрсынұлы зерттеулерінің ең басты маңызы – түркі тілдерінің әлемдік деңгейдегі басты әрі анық ерекшелігі саналатын сингармонизм теориясын нақты деректер арқылы жүйелі негіздеуі, өзі белгілеген төте жазуын сол сингармония теориясы бойынша жасауы, ғылыми негіздемесін зерделеуі болса керек. Ғалым сингармония заңдылығына сүйене

отырып, араб қаріптерінің негізінде тұңғыш қазақ әліпбиін түзді. Мұны қазақ тілінде сөйлеуші ұлттың сөйлеу үлгісі мен мәнерін, әуезі мен әуенін, дүниетанымдық болмысын сақтай отырып жазды. Содан да болар, жазу – қазақ тілінің (түркі тілдерінің) ішкі заңдылықтарын нақты анықтайтын мықты қағидалар жүйесін туғызды.

Байтұрсынұлының әлемдік деңгейде ғылыми ой қорытуының өзі – осы өзгелерге ұқсамайтын жалғамалылық қасиетімен қоса, дыбыстардың үндесуі мен ықпалы мықты сақталған тілдік заңдылықты ашып, қазақ (түркі тілдерінің) тілінің әлемдік аренадағы орнын белгілеп беруі дер едік.

А. Байтұрсынұлының Торғайдағы 2 сыныптық орыс-қазақ мектебін 1891 жылға дейін оқып, одан соң Орынбордағы 4 жылдық мектепті бітіргені, кейін 1895–1909 жылы Ақтөбе, Қостанай, Қарқаралы уездеріндегі орыс-қазақ мектептерінде оқытушы, Қарқаралы қалалық училищесінде меңгеруші қызметін атқарғаны белгілі [<https://qazaqtimes.com/article/2766>]. Ал жазуындағы шығармашылық, ғалымдық кемел білім мен білікті ғалымның өзін-өзі дамыту жолында алғанын, өзі оқып білгенін, түсініп танығанын, дамытып тереңдеткенін айтуымыз қажет.

Ақымет зерттеулерінің ғылыми тереңдігі өз кезіндегі әлемдік ғылыми ойлардың деңгейімен мөлшерлес, шамалас келеді. Мәселен, әлемдік Женева мектебін қалыптастырушы теоретик саналатын Фердинанд де Соссюрдің еңбегін (университеттегі дәрістерін) шәкірттері ШарлБалли мен Альберт Сеше ғалым дүниеден өткеннен кейін үш жыл өткенде, 1916 жылы шығарған-ды. Ал бұл зерттеудің ең басты ғылыми тұжырымдамасы – ауызекі сөйлеу мен тілді бөліп көрсетуі. «Разделяя язык и речь, мы тем самым отделяем: 1) социальное от индивидуального; 2) существенное от побочного и более или менее случайного» - деп жазады [2, с.38.]. Ал Ақымет 1918 жылы Ташкентте жариялаған «Тіл құрал» (қазақ тілінің сарфы) Бірінші жылдық еңбегінің «Сөз басында» сөйлеу мен тілді айырып көрсетеді. Бірінші жылы оқытуды эп деп бастағанда бала сөйлеу мен тілді ажырата білуі тиіс екенін ерекше атап көрсетеді. ««Тіл құрал» үш жылға бөлінгенде, деп жазады ұлт ұстазы, - бірінші жылда оқытуға ұйғарғанымыз: сөйлеу мен сөйлемді айыру, сөз бен сөздің буынын айыру, буын мен буындағы дыбысты айыру» [2017. 17]. Бірінші сыныптағы балаға сөйлеу мен сөйлемнің айырмасын ұқтыру үшін бірнеше мысалдар береді: *Еділ бойы тоғай бар; тоғай толған ноғай бар, бурыл атта бұғау бар; оны да кесер егеу бар; сом темірге балға бар, сомсынғанға Алла бар*. Сөйлеуде ойды тиянақтау үшін бірнеше сөйлем бар, ал сөйлем бірнеше сөзден тұруы ықтимал. Ақымет көрсеткен мысалдардан анықталатыны біреу: сөйлеудің мәнісі – айтушының ойы тыңдаушыға түсінікті болуы. Ал сөйлемде айтылар ой толық түсінікті әрі тиянақты бола қоймайды. Жоғарыда алынған мысалдағы *Еділ бойында тоғай бар* – бір сөйлем. *Тоғай толған ноғай бар* – екінші сөйлем. Бірақ бұл сөйлемдер айтылар ойды тыңдаушыға толық жеткізе алмайды. Тек *Еділ бойы тоғай бар; тоғай толған ноғай бар, бурыл атта бұғау бар; оны да кесер егеу бар; сом темірге балға бар, сомсынғанға Алла бар* - деп сөйлеуді толық бергенде ғана мәтіндегі астарлы философиялық мән анық және түсінікті болады. Яки кісі баласы біреуді қорсынып, қорқынып, зорсынуына, сомсынуына болмайды, Алла әркімді де орнына қояды деген халықтық тұжырымды тәпсірлейтін мақалды толық беру арқылы ғана ой айқындалады, пікір түсінікті болады. Сөйлеу мен сөйлемнің мәні мен ерекшелігі осылайша нақты деректермен, қарапайым тілмен түсіндіріледі Ақыметте.

Ф. де Соссюр тілді таңбалар жүйесі деп таниды. Ал А. Байтұрсынұлы үшін тіл - «сөз жұмағы», «сөз өнеріне жұмсалған сөз жұмағы да тіл деп аталады» [575]. Яғни, ғалым жалпы тіл біліміндегі қалыптасқан теориялардың басты сарынын сақтайды. Дей тұрғанмен, Ақыметтің айтары – қазақ тілінің ішкі болмысынан, ішкі заңдарынан туындайды. Ең алдымен, қазақ баласының дүниетанымына сәйкес, сөз – өнер. «Сөз өнері деп асылында нені айтамыз» деген сұраққа мынадай жауап береді: «Бір нәрсе турасындағы пікірімізді, яки қиялымызды, яки көңіліміздің күйін сөз арқылы жақсылап бере білсек, сол сөз өнері болады. Ішіндегі пікірді, қиялды, көңілдің күйін, тәртіптеп, қисынын, қырын, кестесін келістіріп сөз арқылы тысқа шығару – сөз шығару болады. Сөз шығару өнерді қорек қылса, өнер

ғылымды керек қылады Мұнан сөз өнерінің ғылымы туады, - деп жазады. Бұл, біздіңше, поэтика ғылымына қарай бағыттағаны болса керек.

Ф. де Соссюр «Курс общей лингвистики» атты зерттеуінде ««Разделя язык и речь, мы тем самым отделяем: 1) социальное от индивидуального; 2) существенное от побочного и более или менее случайного» дейді <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BE%D1%81%D1%81%D1%8E%D1%80,%D0%A4%D0%B5%D1%80%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%B4%D0%B5> - cite note-kurs2-6[2]. Жеке адамның сөзі бар да, әлеуметтің жалпы қолданысында ұғымды таңбалайтын атаулар бар. Бірі лебіздің, екіншісі тілдің зерттеу нысаны. Бұл қағида қазіргі күнге дейін өзекті болып, лебіз бен тілдің аражігін айырудың басты тұжырымдамасы саналады. А. Байтұрсынұлы «речь» терім сөзін – лебіз деп алады да, тілді – тіл, тіл қисыны деп жазады. Қазақ тіл ғылымында күні бүгінге дейін орыс тіліндегі «речьті» аударма алмай келеді. Оны «сөз», «сөйлеу», «қолданыс» сияқты терім сөзімен атау үдерісі бар. Ақымет жасаған «лебіз» терімін профессор Р. Әмір және осы жолдардың авторы ғылыми мақалаларында қолданады. «Лебіз» терімін орнықтыру дұрыс болады деп есептейміз.

А. Байтұрсынұлы тіл қисыны мен лебіз ғылымының ерекшелігі мен айырмасын былайша атап көрсетеді: «Тіл қисыны дегеніміз асыл сөздің асыл болатын заңдарын, шарттарын танытатын ғылым. Лебіз ғылымының мақсаты – асыл сөздердің асыл болатын заңдарын білдіріп, түрлерін танытып, әдебиет жүзіндегі өнерпаздардың шығарған сөздерінің үлгі-өнегелерімен таныстырып, сөзден шеберлер не жасағандығын, не жасауға болатындығын көрсету» [575 б.]. Ұлт ұстазының бұл ойларының сонылығы мен ерекшелігі туралы Р. Сыздықтың мерейтойлық конференциясында филология ғылымдарының докторы, профессор А. Ісімақова терең зерделеген еді. Ғалымның пікіріне толық қосыла отырып, Ақымет айтқан анықтаманың қазіргі дискурстық теориялар үшін де маңызды екенін танымыз.

Бұл келтірілген анықтамада Байтұрсынұлы лебіз бен тілдің аражігін ашып көрсетіп, олардың басты сипаты мен ерекшелігін талдайды. Лебіздің тек ауызекі сөйлеудегі «индивидтік» (Соссюр) сипатын ғана көрсетіп қоймай, сонымен бірге автордың көркем шығармалардағы жеке қолданысын да лебізге жатқызады. Мұндай талдау лебіздің дискурстық керегесін кеңейтеді.

*«Айтушы ойын өзі үшін айтпайды. Өзге үшін айтады. Сондықтан ол ойын өзгелер қиналмай түсінетін қылып айту керек. Оның үшін айтушы сөйлейтін тілін жақсы қолдана білу тиіс яғни әр сөздің мағынасын жақсы біліп, дұрыстап сөйлемді тізе білу тиіс». Біз қазақ тіліндегі сөздің бәрін білгеніміз қазақ тілін қолдана білу болып табылмайды. Тілді қолдана білу деп – айтатын ойға сәйкес келетін сөздерді таңдап ала білуді жана сол сөздерді сөйлем ішіне орын-орнына дұрыстап қоя білуді айтамыз. Қазақ тілі қазақ ортасындағы бәріне бірдей ортақ мүлік болғанмен, бәрі бірдей пайдаланбайды. Әр кім өзінше қолданады, өзінше тұтынады, - деп жазады А. Байтұрсынұлы [576-577]. Мұның мәнісін де ғалым оңай түсіндіреді: «біреу амансыз ба?» деп, біреу «есенсіз бе! Деп, біреу «сәлемет жүрсіз бе» деп, біреу «күйлі, қуатты барсыз ба» деп амандасады».*

Ал Соссюр теориясымен салыстырып көрелік: «Речь — «индивидуальный акт воли и понимания», содержащий, во-первых, «комбинации, при помощи которых говорящий субъект пользуется языковым кодексом», а во-вторых, — психофизический механизм, позволяющий субъекту объективировать эти комбинации; «в речи нет ничего коллективного» [2, с. 43.].

А. Байтұрсынұлы «Сөйлеудің асыл мағынасы – біреуге білдірейін деген ойын айту. Айтушының мақсаты – тыңдаушыға ойын түгел түсіндіру. Ойын түсіндіру үшін соған керек сөздерді алу қажет» - деп тұжырымдайды.

Қарап отырсақ, екі ғалымның да айтқан ойлары бір-бірімен үндес, жақын. Бұл, әрине, тілдің және лебіздің табиғатының ортақтығынан шығатын қорытынды. Ғалымдар тіл мен лебіздің ішкі табиғатын терең сезіп, танып, оның қағидаларын өзінше осылай тұжырымдаған. Соссюр лебізді жеке адамның өз еркімен сөйлеуі және түсінуі десе, Ақымет

те дәл осыны меңзеп, оны амандасу сипатындағы қолданыстар арқылы мысалмен көрсетеді. Айтушы өзі үшін айтпайды, өзгенің оның айтқанын түсінуі үшін айтады. Екі ғалымның да ғылыми қисыны – лебездің жекелігі мен түсінікті болуының маңыздылығы. Ғылыми қағиданың орнықтылығы мен өміршеңдігі – тілдің ішкі болмысында тереңдей жатқан заңдылықтарды дәл анықтай алуымен байланысты екенін осындай тағылымды тұжырымдардан анық аңғарамыз.

Тілді таңбалар жүйесі ретінде бағалаған Ф. де Соссюр теориясы әлемдік ғылымда өзіндік орнын тапты, танылды. Ғалым тілдік бірліктердің табиғатын ашқанда оны «Языковая единица – это отрезок звучания (психического, а не физического), означающий некоторое понятие» деп анықтап, тілдік бірліктердің танылуын ұғымдармен байланыстырады: «Единицы выявляются благодаря понятиям (отдельно взятая акустическая составляющая делению не поддаётся): одной единице соответствует одно понятие». Ал Ақыметтік түсінікке көңіл бөлсек: *«Сөз өнері адам санасының үш негізіне тіреледі: 1) ақылға, 2) қиялға, 3) көңілге. Ақыл ісі - аңдау, яғни нәрселердің жайын ұғу. Тану, ақылға салып ойлау, қиял ісі - меңзеу, яғни ойдағы нәрселерді белгілі нәрселердің тұрпатына, бернесінеұқсаты, бернелеу суреттеп ойлау; көңіл ісі - тую, талғау. Тілдің міндеті – ақылдың аңдауын аңғанынша, қиялдың меңзеуін меңзегенінше, көңілдің туюін түйгенінше айтуға жарау» [568].* Байтұрсынұлы жазып отырған адам санасында орындалатын психологиялық жағдаяттар – ақыл, қиял, көңілдің қызметі – сөздің негізгі үш тірегі – Соссюр теориясын ары қарай дамытады, тереңдете түседі. Соссюр бір тілдік бірлікке бір ұғым сәйкес келетінін ескертсе, Ақымет көркем сөз иелерінің сөз қолданысына да ерекше маңыз береді. Бұл сөз мағынасының дамуына, түрленуіне бастайтын маңызды жол екенін анықтайды. Абайдың:

«Өлеңге әркімнің-ақ бар таласы,  
Сонда да ішінде бар таңдамасы,  
Іші алтын, сырты күміс сөз жақсысын

Қазақтың келістірер қай баласы, - деген шумағын келтіре отырып, «сөз шығаратындар көп, бірақ келістіретіндері аз болады, - дей келіп, «Сондықтан әр қайсысының (Сөзді айтып отыр. А.С.) лұғатында өзіндік айрымы, өзіндік белгісі болады. Ол айырым белгілерін жай айтып түсіндіру қиын; Әр қайсысының шығарған сөздерін оқып, әбден танысып, үйреншікті болғанда ғана сезілетін белгі» - деп қорытады.

Ф. де Соссюр ұсынған тағы бір маңызды қағида – тілдің мағыналы бөлшектердің жүйесі ретінде танылуы. Тілдік таңбаның табиғаты жайында сөз етілгенде, сөздің дыбыстық жамылғышы мен оның мағынасының өзара қатынасының сипаты еске алынады. Сөздің екі жағы бар. Ф.де Соссюрдің терминологиясы бойынша, оның бірі – таңбалаушы, екіншісі – таңбаланушы. Таңбалаушы – сыртқы жақ, ал таңбаланушы – ішкі жақ, ол – мағына, мазмұн, ұғым. Таңбаның негізгі белгісі ретінде оның белгіленетін мазмұнмен байланысы емін-еркін, шартты болатындығы айтылады. Ал тілдік тұрғыдан келгенде, сөздің дыбыстық тіркесі мен оның лексикалық мазмұнының арасында ішкі уәжділіктің болмауы еске алынады. Таңбаның емін-еркін, шартты, уәжді болу ерекшелігі – ең басты белгі, ең маңызды ерекшелік деп есептеледі.

Ақымет зерттеулерінің өн бойында тілдік бөлшектердің мағыналылығы жан-жақты талданады. Сондай-ақ, ішкі мағына терім сөзі де белсенді жұмсалған. Мәселен, қосымшалар табиғатын талдаған тұста «Қосымшалар екі түрлі: біреулері жалғанған сөзінің тұлғасын ғана өзгертіп, мағынасын өзгертпейді; екіншілері жалғанған сөзінің тұлғасын да, ішкі мағынасын да өзгертеді. Сондықтан бастапқы қосымшалар тысқарғы жалғаулар я тікелей жалғау деп аталады; екінші қосымшалар ішкергі жалғаулар я тікелей жұрнақ деп аталады, - деп жазады.

Тілдік бірліктердің ішкі және сыртқы сипаты туралы ғылыми ойлар В.фон Гумбольдт зерттеулерінде де белсенді қолданған-ды. Гумбольдт «ішкі» және «сыртқы» тілдік тұлғаны бөліп қарастырды. «Ішкі тілдік тұлғаның» туындауы түбегейлі қағидаттарға байланысты болғандықтан, тіл құрылымының бүкіл ерекшеліктерін айқындайды, ал сыртқы тұлға – (дыбыс, грамматика) ішкі тұлғаның көрінісі. Гумбольдтық осы ой ұшқыны Ақыметте қазақ

тілі деректері арқылы нақтыланып, жаңаша өріледі. Өзі жаңадан жазып отырған «Тіл құралдың» бастапқыда қазақы танымға таң болып көрінетінін, біраз жатырқау да болатынын, «үйткені бұл қазақта бұрын болмаған зат екенін» тап баса тани келе, ең бірінші – сөйлеу мен сөйлемді айыру, сөз бен сөздің буынын айыру, буын мен буындағы дыбысты айыруды аса маңызды санайды. Бұл аталған үш мәселе әлемдік тіл теориясындағы аса күрделі де оқшау ғылыми мәселелер. Бұл – тілдің ішкі бірлігі арқылы тұтаса, сабақтаса да салаласа танылатын тұтастық. Бұл – тіл танудағы үлкен ғылыми ойды шоғырландырған, күрделі ілім қалыптастыратын теориялар еді. Ғажабы сол, Ақымет Гумбольдтің «ішкі» және «сыртқы» деген қағидасын да өзіндік жүйемен қолдана білген. Мәні – ортақ, идеясы – бір, қолданысы – ерекше. Қазақ сөзіне жалғанатын қосымшалардың беретін ішкі мағынасына қарай «бірі сөздің тұлғасын өзгертсе де, ішкі мағынасын өзгертпейді, екіншісі сөздің тұлғасын да, мағынасын да өзгертеді. Сондықтан бастапқысы тысқарғы, соңғысы ішкергі жалғау деп аталады. Яки, екі ғалымның да айтпағы сыртқы тұлға – дыбыс, грамматикалық мағына, ішкі тұлға – сөздің ішкі мағынасы, сөздің ішкі болмысындағы мән. «Екі түрлі жалғаудың тысқарғысы сөйлегенде, жазғанда сөздерді бір-біріне қиындастырып тізу үшін қажет, ішкергісі бір мағыналы сөзден екінші мағыналы сөз шығарып, сөзден сөз туғызып, көбейтіп, тілді байыту үшін қажет», - деп жазады Ақымет Байтұрсынұлы.

Қазақ ғалымы тілдік бірліктердің ішкі мағыналық құрылымына терең мән бергені анық. Мұндай тұжырымдар зерттеудегі әр тұлғаға қатысты талдауларында айқын аңғарылады: «Сөйлемнің жаны – сөздердің басы мағыналы болып құралуы (қысқа айтқанда, сөйлемнің мағынасы). Олай болмаса, құр сөздердің басын құрап айтқанмен, сөйлем болмайды. Сөйлем ішіндегі сөздердің басын түсінікті етіп құрастыру, сөйлемдерді түсінікті етіп жасау туралы сөз табиғатынан шыққан түрлі заңдар, тәртіптер бар – қысқасынан айтқанда, өз алдына білерлік толып жатқан білімдер бар». Осы орайда Ф. де Соссюрдің мына сөзі еске түседі: «Во всякую эпоху, как бы мы ни углублялись далеко в прошлое, язык всегда выступает как наследие предшествующей эпохи. Акт, в силу которого в определенный момент имена были присвоены вещам, в силу которого был заключен договор между понятиями и акустическими образами, — такой акт, хотя и вообразимый, никогда констатирован не был. Мысль, что так могло произойти, подсказывается нам лишь нашим очень острым чувством произвольности знака» [2, 81-82].

Адам баласы атаулардың дыбысталуы мен ұғымын таңбалап, жазуды қалыптастырды. Бұл адамзаттың ең іргелі жетістіктерінің бірі. «Жазу дегеніміз – дыбыстың таңбасы. Әр дыбыстың әр елдің таңбасындай таңбасы болады. Таңбасына қарап қай дыбыс екенін танымыз» деп жазады Ақымет [17]. Швед ғалымы Фердинанд де Соссюрдің алғаш 1916 жылы жарық көрген «Жалпы тіл білімі курсы» атты еңбегінде былай деп жазады: «Тіл мен жазу екі бөлек таңбалар жүйесі; екіншісі біріншісін көрсетудің негіздік мақсатында өмір сүреді» [17]. Осы жерде, яғни, жазудың дыбыстың таңбасы екендігін айту арқылы екі ғалымның пікірлері түйіседі. Ф. Де Соссюр тіл білімінің зерттеу нысаны сөздің жазу формасы мен ауызша сөйлеу формасы емес, тек ауызша сөйлеу формасының өзі нысанды құрайтынын айтып, жазудың рөлінің төмен екендігін көрсетеді. Ал Ақымет Байтұрсынұлы әр елдің дыбыстарының өз таңбасы болатынын және таңба, яғни, жазу арқылы дыбысты танытынымызды тілге тиек етіп, жазудың оң рөлін көрсетеді.

Ақымет Байтұрсынұлы жазу әріптердің суретін салу дей отырып, жазуға таңбадан кеңірек ұғым береді. Яғни, алдын жазу дыбыс таңбасы десе, енді дыбыс таңбасының орнына әріпті қойып, жазу сол әріптердің тізбегі деп жазу ұғымын кеңейте түседі. Дыбыстарға арналған әріптер болатынын, оларды тани білу керектігін, таныған әріпті жаза білу керектігін әрі жазған әріпті дыбысымен айта білу керектігін нақты көрсетеді. Бұл өз кезегінде жазу адамды сауатты және өркениетті етпек. Демек, Ақымет Байтұрсынұлы жазу мен дыбысқа қатысты өзінің тұшымды тұжырымдарын қалдырған. Бұл тұжырымдар, өз кезегінде, қазақ тіл ғылымының грамматология саласына негіз болады.

Тілдік бірліктер арасындағы синтагматикалық қатынастарды ерекше бөліп қарастыру Ф. де Соссюр мен Бодуэн де Куртене еңбектеріне тән. Синтагматикалық талдаудың екі түрлі

тәсілі бар: валенттілік талдау (көрші тұрған тілдік бірліктердің мағыналық қатынасы) және дистрибутивті талдау (бірліктердің лексикалық және грамматикалық мағынасын ескермей, мәтіндегі бірліктердің қоршаған ортасын зерттеу). Синтагматикалық және парадигматикалық қатынас тілдің жүйелі құрылым екенін көрсететін негізгі фактор. Синтагматикалық қатынас – сөйлеу не жазу кезіндегі тілдік бірліктердің көлденең бағыттағы бірінен кейін бірі байланысып келе алу қабілетін, байланыса алу қасиетін айқындайды. Синтагматикалық қатынас барлық тілдік қабаттарда нақты көрініс табады. Бұл заңды да. Тілдік тұлғалардың бір-бірімен қосарлануы, тіркесуі, жалғануы, бірігуі нәтижесінде жаңа атау жасауы үшін, немесе сөздердің тіркесіп сөйлем құрауы үшін, синтагматикалық қатынастың орындалуының өзіндік ерекшелігі бар.

Ақымет зерттеулерінде де синтагматикалық қатынасқа ерекше мән берілген. «Сөз ақылға қонады шындығымен, көңілге ұнайды өңі үйлестігімен, өң үйлесуін жарастық, келістік дейміз. Келістік көрік негізі екендігі өлеңді сөйлемдер туралы сөз болғанда айтылды» [643]. Ия. Ғалым өлеңді сөйлемдердің ерекшеліктерін талдау барысында әр сөздің тіркесу сипаты болатынын нақты деректер келтіру арқылы талдап түсіндіреді. Яғни, «синтагматика» терімсөзін А. Байтұрсынұлы «*келістік*» деп атаған. Бұл атау пән сөзі, терім сөз ретінде қазақ тілінде қолданысқа еруге әбден лайық деп бағалаймыз. Шынында да, «келістік» терімсөзінің ішкі сипаты мен мағынасы сөздер арасындағы байланысудың келісілген, бір-бірімен мағыналық, ұғымдық, таңбалық тұрғыда жарасқан тұрқын нақты таңбалайды.

Ф. де Соссюр де таңбаның уәжділігі туралы теорияға қатысты терең зерттеулер жүргізген. Алайда ғалымның зерттеулерінде уәжділік туралы көзқарасы біркелкі емес. Зерттеулеріне көз салсақ, жеке адам белгілі бір тілдік ұжым қабылдаған таңбаға ешқандай өзгеріс енгізе алмайтындығын ескере отырып, таңбаланатын зат не құбылыс пен оны таңбалаушы тұлғаның арасында уәж жоқ деп есептеген. Таңбалаушы тұлғаны кездейсоқ деп танып, ғалым таңбалаушы мен таңбаланушының арасында ешқандай табиғи байланыс жоқ деген пікір келтіреді. Алайда, ғалым еліктеу сөздердің, күрделі сан есімдердің таңбаланушы заттар мен құбылыстарға уәжделетінін жоққа шығара алмай, былай деп жазады: «Таңбаланушының таңдалуы әрқашан да кездейсоқ болмайды дегеннің дәлелі ретінде дыбысқа еліктеуді келтіруге болады. Бірақ дыбысқа еліктеу тіл жүйесіндегі табиға элемент болып табылмайды. Олардың саны да айтарлықтай көп емес». Ғалым таңбалардың бір бөлігі ғана таза кездейсоқ болады; басқа таңбаларда, оларда әр түрлі дәрежеде кездейсоқ деуге негіз болатын қасиеттер анықталады, таңба салыстырмалы түрде уәжделуі мүмкін деген ой айтады.

Сөйлеу тіліндегі тұлғалары уәжделмеген тілдер болмайды, бірақ барлық нәрсесі уәжделген тілді елестету мүмкін емес деген ой тұжырымдайды Ф.де Соссюр. Яғни, ғалымның уәжділік туралы зерттеулерінде біркелкілік жетіспейді. Бұл тұрғыда Ақымет Байтұрсынұлының ғылыми ойлары – терең де тұжырымды, байламы – нық. «Ойлау екі түрлі: адам ойлағанда я нәрсеге тиісінше ойлайды, я көңілінің түйісінше ойлайды. Нәрсе түрлі ыспатты болады. Ол ыспаттардың біреулері бойына біткен ыспат болса, екіншілері адамның қосқан, таңған ыспаттары болады. Мәселен, нәрсенің бірін жылы, бірін суық, бірін тегіс, бірін бұдырмақ, бірін қатты, бірін жұмсақ дейміз. Бұл ыспаттар нәрсенің бойында бар ыспаттар. ... Сол сияқты бір нәрсе туралы сөйлегенде я тиіс жағынан, я түйіс жағынан сөйлейміз, - деуінің астары терең. Бұл пікірді қазіргі ғылыми тілмен түсіндірер болсақ, кез келген зат не құбылыстың табиғи қалпы мен белгісін анықтап, оған атау берудің табиғи негізі, уәжі болатынын зерделеп танығанын шамалаймыз. Бұл мәселе төңірегінде әлі де терең зерттеулер жасау қажеттігі анық.

Қорыта айтқанда, Ақымет Байтұрсынұлы қазақ тіл деректері арқылы тіл білімінің үлкен ғылыми мәселелеріне тереңдей барып, өзіндік ой-тұжырымдарын әлемдік деңгейде қалыптастырғаны анық. Ендігі мақсат, Ақымет зерттеулеріндегі басты ой-қорытындылары мен зерделеген ғылыми қағидаларының әлемдік маңызын анықтап, талдап, жүйелеп, ғалымның биігін таныту болмақ.

**Пайдаланылган адабиёттер:**

1. М. Джусипов «Фономография А. Байтурсынова и фонология сингармонизма». – Ташкент, 1995.
2. *Соссюр Фердинанд де*. Курс общей лингвистики / Пер. с французского А. М. Сухотина, под редакцией и с примечаниями Р. И. Шор. — М.: Едиториал УРСС, 2004. - 256 с.



## МАЗМҰНЫ

### ПЛЕНАРЛЫҚ БАЯНДАМАЛАР

**Салқынбай А.**

Қазақ даласының құлагер ғалымы және әлемдік тіл ғылымы.....

**Әбжанов Х.**

А. Байтұрсынұлы және қазіргі отандық тарих ғылымы.....

**Ісімақова А.**

А. Байтұрсынұлы – қазіргі тілтану мен әдебиет теориясының негізін салушы реформатор.....

**Әбдиманұлы Ө.**

Ахмет Байтұрсынұлының әдеби-шығармашылық мұрасы.....

**Қойшыбай Б.**

А. Байтұрсынұлы – азаттық күрескері.....

**Шамильоғлы Ю.**

Türki tilderi, Aхmet Baytursinuli zhәне töte zhazuwi.....

**Абдоллах Кызылчык**

Münif Paşa ve Osmanlılarda Alfabenin Islahı Meselesi.....

**Тілешов Е.**

Ахмет Байтұрсынұлы және әдебиет тарихын дәуірлеу.....

**Жылысбаева М.**

ҚР Орталық мемлекеттік архивте сақтаулы А. Байтұрсынұлына қатысты құжаттар туралы.....

**Әнес Ғ.**

XX ғасыр басындағы қазақ «Әліппе» кітаптары.....

**Садықов Т.**

А. Байтұрсынұлының қырғыз тілтанымындағы мұралар.....

**Hülya Kasapoğlu Çengel**

Münif Paşa ve Osmanlılarda Alfabenin.....

**Фазылжанова А.**

Ахмет Байтұрсынұлы оқулықтарының тілі: лингвостатистикалық талдау («Тіл-құрал» материалы бойынша).....

**Ермекова Т.**

А. Байтұрсынұлы еңбектеріндегі озық синтаксистік идеялар.....

**Қапалбеков Б.**

А. Байтұрсынұлы – қазақ өркениетінің бастау көзі.....

**Жұбай О.**

Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ тіліндегі антропоэзеттік грамматиканың негізін қалаған ғалым.....